

ՀԱՄԱՇԵՆԱԿԱՆ

«ՀԱՄԱՇԵՆ» ՀԱՅՐԵՆԱԳՅԱԿԱՆ-ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ԱՄՍԱԹԵՐԹ

Անվճար

Տրապիզոնի գավառի (սամեակի) կազմավորումը

Օսմանյան կայսրությունն իր գաղափարաբանությամբ, ներքին կառուցվածքով և օտջիվ-տնտեսական համակարգով իսլամական երկիր էր, որն ի սկզբանե դարձավ քրիստոնեությանը հակադրվող մի աշխարհի: 16-րդ դարի սկզբին սուլթան Սելիմ Առաջինը եզիպտոսը

ԼՈՒՍԻՆԵ ՍԱՅԱԿՅԱՆ ԵՊՐ, բանասիրական գիտությունների թեկնածու

ՏՐԱՊԻԶՈՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄԱՐՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

գրավելուց հետո յուրացրեց խալիֆի տիրույթը, 4. Պոլիսը հայտարարեց խալիֆի մատակարար դրանով իսկ մեծաշուկայությամբ ազդեցությունը իսլամական աշխարհի վրա: Այնուհետև նրան հաջորդող սուլթանները ևս համարվում էին բոլոր մահմեդականների կրոնապետ:

16-17-րդ դարերում Օսմանյան հսկայածավալ տերության մեջ հպատակ բնակչության մեծամասնությունը կազմում էին քրիստոնյաները: Զավթված տարածքները յուրացնելու և ժողովրդագրական պատկերը վերածելու մպատկերով օսմանյան իշխանությունները մշակել էին պետական կառավարման այնպիսի ամբողջական համակարգ, որի բուն նպատակը կայսրության օսմանա-մուսուլմանական բնույթ հաղորդելն էր, այլ կերպ ասած՝ նոր գրավված տարածքների մահմեդականացումը: Այդ համակարգի բաղադրիչներից էր վարչական բաժանումների քաղաքականությունը:

Օսմանյան կայսրության վարչական բաժանումների ամենահին ցուցակները համարվում են XVI դարի վերջին և XVII դարի սկզբների կազմված Այնի Ալի էֆենդիի «Օրենքների գրքուկները», որոնք առաջին անգամ հրատարակել է Մ. Բելլինը: 1960թ. արևելագետ Ա. Սաֆրաստյանը, համեմատական քննության ենթարկելով օսմանյան ղեկավարների պետի՝ Այնի Ալի էֆենդիի «Օրենքների գրքուկները» ու Ֆերիդուն Բեյի «Սուլթանական գրությունները», ներկայացրել է XVII դարում կայսրության վարչական բաժանումները: 3. Ամասյան իր «XVII դարի ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում» գրքում հիմք ընդունելով XVII դարի ֆրանսիացի հետից՝ Փ. Ռայկոտի ուսումնասիրությունը՝ այլ աղբյուրների համադրությամբ, անդրադարձել է նույն դարի երկրորդ կեսին Օսմանյան կայսրության կազմում Արևմտյան Հայաստանի գավառների վարչական միավորները: Վարչական բաժանումների մասին արժեքավոր աղբյուր է նաև ռուս արևելագետ Ա. Տվերինսկիովայի հրատարակած և ծանոթագրած XVII դարի թուրք հեղինակ Բոլի Բեյի՝ երկը: Արևմտյան Հայաստանի մասին խիստ կարևոր տեղեկություններ են պարունա-

կում XVII դարի մյուս ուղեգիր-պատմագիրների՝ Բյաթի Զեյնեի՝ և Էվլիյա Զեյնեի «Ուղեգրությունները»:

Հարցի պատմության ուսումնասիրման համար արժեքավոր աղբյուր են նաև օսմանյան աշխարհագիր մատյանները՝ բաիիր դավթարները, որոնց գրանցումները վերաբերում են կայսրության ժողովրդագրությանը, բնակչության տեղաշարժերին, տեղանուններին, հարկային քաղաքականությանը, ինչպես և վարչական բաժանումներին: Դավթարներ էին կոչվում Օսմանյան կայսրության և նրանից առաջ սելջուկյան տիրապետության տակ գտնվող երկրներում հայտնի գրանցման մատյանները, որոնք կենտրոնական իշխանության հրամանով և հսկո-

չին սանջակների միավորումը բերում է ավելի խոշոր վարչական մարմնի՝ բեյլերբեյլիկ կամ էյալեի (մահանգ) առաջացմանը: XVII դարում կայսրության տարածքային աճի հետևանքով էյալեների թիվը հասնում է 34-ի: Օսմանյան վարչական բաժանումներն ու տարբեր գերատեսչությունների ստեղծումն անմիջապես փոխակապված միջոցառումներ էին:

Օսմանյան կայսրության վարչական բաժանումներն անբախտելիորեն կապված էին հողային, զինվորական, դատարկոնական պետական կառույցների հետ: Դազմաավատական կառավարման շրջան՝ քիմարատներից մինչև սանջակբեյ ու ավելի բարձր՝ բեյլերբեյ, ենթարկ-

ված առաջնությունը միավորում է հրատարակած աշխարհագիր մատյանների գրանցումների համաձայն Տրապիզոնում առաջին աշխարհագիրներն անցկացվել են սկսած Սելիմ I-ի (Յավուզ) ժամանակաշրջանից (1515թ., հ. 921թ.): 1461թ. օսմանյան նվաճումից հետո Տրապիզոն իր շրջակայքով երկար ժամանակ ունեցել է սանջակի կարգավիճակ: Այն կառավարվում էր սանջակբեյի, հատուկ պաշտոնյաների՝ քաղիների և հրամանատարների, ամրոցներում՝ ղեկավարների (բերդապահների) և սուբաշիների, գաղմների և էմիրների (ուներա կառավարիչ), ալայ բեյերի՝ մուհեդիբաշների միջոցով:

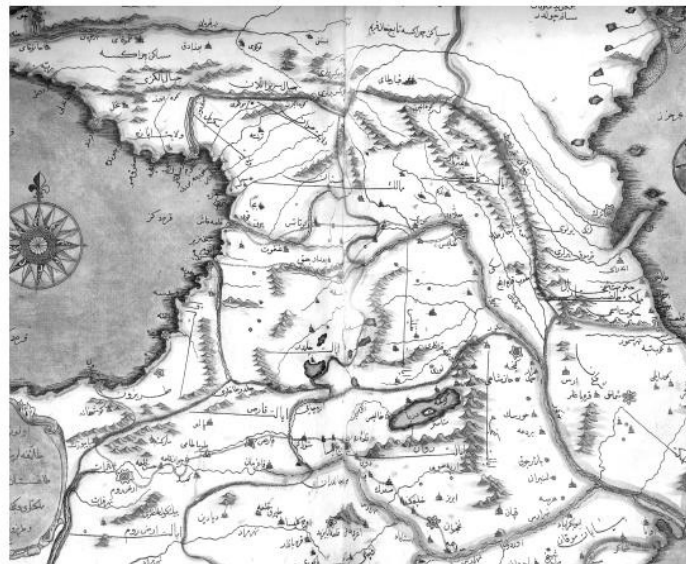
Օսմանյան աշխարհագիր մատյանների գրանցումները ցույց են տալիս, որ Տրապիզոնի սանջակը Սելիմ I-ի կառավարման առաջին տարիներին միանում է «Փոքր Ռումի էյալեին» («Eyalet-i Rumiye-i Sagra»): Դեռևս XV դարում Ռումիյեի էյալեի կազմի մեջ մտել են Ամասիայի, Թուրք-Սկասի (իմա՝ Եվրոկիա-Սեբաստիա), Մոնիսա Սիբասիի (իմա՝ Նոր Կեսարիա), Շարքը-Գարահիսարի, Ջանիքի (իմա՝ ճանիք) լիվաները: Այս էյալեքը հաճախ կոչվել է նաև «Հին Ռումի վիլայեթ» («Vilayet-i Rum-i Kadim»): Նոր հինգ լիվաներում կար 28 կազա կամ, որ նույնի է քաղիության շրջանը:

Հետագայում Սելիմ Ահմեդ էյալեին բռնակցում է նոր շրջաններ. Տրապիզոնի լիվան իր 8 քաղիությանը, Բենախի (իմա՝ Կամախ) լիվան իր 2 քաղիությանը, Բայրուդի (իմա՝ Բաբերդ) լիվան իր 3 քաղիությանը, Մալաթիայի լիվան իր կազաներով, Դիվրիդի (իմա՝ Տրիկ)՝ Դարնեդեի լիվան իր 2 քաղիությանը: XVI դարի առաջին կեսին պատկանող աշխարհագիր մատյաններում «Հին Ռումի վիլայեթը» («Vilayet-i Rum-i Kadim»), տարածքային նոր միավորներ ձեռք բերելով, գրանցվել է որպես «Նոր Ռումի վիլայեթ» («Vilayet-i Rum-i Hadis»)՝ և էյալեի կազմում արդեն կար 43 կազա, 42 բիմար, 46 ամրոց:

Ա. Սաֆրաստյանի հրատարակած Այնի Ալի էֆենդիի և Ֆերիդուն Բեյի XVII դարի Օսմանյան կայսրության վարչական բաժանումների ցուցակում Ռումիյեի էյալեքը կրկին հիշվում է Փոքր Ռումիյեի էյալեք՝ նոր լիվանների (սանջակ) հավելումներով: Այն չպետք է չափերել Օսմանյան կայսրության եվրոպական մասի Ռումելիի էյալեի հետ: XVII դարում Փոքր Ռումիյեի էյալեի կազմում էին Սկազի (Սեբաստիա), Ամասիայի, Չորուսի, Բոզորի, Դիվրիդի (Տրիկ), Ջանիքի (ճանիք) և Արաբկիրի սանջակները: Շարքը Գարահիսարի սանջակը դուրս էր եկել Ռումի էյալեի կազմից և մտել 1535թ. ստեղծված Էրզրումի էյալեի ենթակայության տակ:

Նույն թվականին Տրապիզոնի սանջակը ևս դուրս է գալիս Ռումիյեի էյալեից և միավորվում Էրզրումի էյալեին: Թուրք պատմաբան Մ. Բոսնաթը ենթադրում է, որ Տրապիզոն իր այս վարչական կարգավիճակը պահպանել է մինչև 1580թ.: Սակայն Թ. Գյոքբիզին այն կարծիքին է, որ Տրապիզոնի սանջակը մինչև XVI դարի վերջը եղել է «Նոր Ռումի վիլայեթի» («Vilayet-i Rum-i Hadis») կազմում:

(Շարունակությունը՝ 2-րդ էջում)

Բյաթի Զեյնեի «Ձիհան նյումա» երկի հիման վրա 1732/33թ. հրատարակված օսմաներեն քարտեզ (հեղինակ՝ Իբրահիմ Մուքեթթերլիկա):

դրությամբ պարբերաբար կազմվում էին հատուկ հաշվառման միջոցով: Աշխարհագիր մատյաններին ստեղծվում էին անմիջապես՝ նոր գրավված տարածքներում հաշվառումներ կատարելուց հետո: Հաշվառումը բնակչության և հողի համընդհանուր գրանցումն էր: Դավթարները կազմվում էին ըստ վարչական միավորների՝ սանջակներ, կազաների և նախիյեների:

Սույն հոդվածում, XVI դարի աշխարհագիր մատյանների գրանցումների և գուգահեռ աղբյուրների հիման վրա, քննության ենթ ենթարկում կայսրության Տրապիզոնի սանջակում իրականացրած վարչական բաժանումների քաղաքականությունը և կառավարման մարմինների առավել կարևոր գործառնությունները:

Ինչպես հայտնի է, սկզբնական շրջանում կայսրության հիմնական վարչական մեծ միավորը սանջակն էր (գավառ), որը հաճախ կոչվել է լիվան: XIV դարի վեր-

վում էին մեծ վեզիրին: Այս համակարգին զուգահեռ ծավալվում էին ֆինանսահարկային և քաղիության (քաղի դատավոր), այսինքն՝ մահմեդական դատարկոնական կառույցները: Ֆինանսական գերատեսչությունը ղեկավարում էր բաշ-ղեֆբեյրադը: Վերջինս պետական գանձարանի ղեկավարն էր, սուլթանական մահմանագիցեղի պաշտոնյաներից մեկը: Նա և ենթարկվում էր մեծ վեզիրին, սակայն ուղղակիորեն, առանց միջնորդավորման, իսկ քաղին՝ շեյխ-ու-լ-իսլամին, որն օսմանյան աստիճանակարգում հավասար էր մեծ վեզիրին: Քաղիների կառավարման շրջանները՝ քաղըլքները, որոնք կոչվում էին նաև կազաներ, հաճախ էին համընկնում ռազմավարական շրջանների հետ: Այդպիսի պետական վարչական կառույց խոչընդոտում էր տեղական անջատողականությանը և նպաստում կենտրոնական իշխանության ամրապնդմանը:

ՍԵՐԳԵՅ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ԲՈՆԻ ԿՐՈՆԱՓՈԽՎԱԾ ՀԱՄԱԴԵՆԱԿԱՆՅԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՄԱՆ ԴԱՏԱՌԹՅՈՒՆՆԵՐ

(Սկիզբը՝ Տախտը համարում)

Բայց մի՞թե իրենց կրոնափոխ եղբայրներին դարձի բերելու այլ փորձեր չեն եղել և միայն Տեր Կարապետի սեղանիցները ու Տավաշյանն են իրական քայլերի դիմել: 1832թ. «Тифлисские ведомости»²²-ում տպագրվել է Ախալցխայի փաշայությունում, Փոցխով գետի աջ ափին գտնվող հայկական Ար. Մոզմեսի (Ca. Мохеси) եկեղեցու մասին մի ավանդույթ, ըստ որի Մոզմեսին 300 տարի առաջ Պարսկաստանից հայաձվելով բնակություն է հաստատել Տրապիզոնում, որտեղ որոշ մահմեդականների հավատախոյն է արել: Մահմեդականին քրիստոնյա դարձնելը, կամ ինչպես բնագրում է գրված. «за обращение некоторых Мусульман в Армянскую веру», մահապատժի արժանի հանցանք էր համարվում: Եվ միայն Տրապիզոնի հարուստ հայերի փաշային տված հսկայական գումարների շնորհիվ է Մոզմեսին փրկվում ստույգ մահից: Հավանաբար Մոզմեսին ոչ թե թուրքերի է բարոյել, ինչն անհամեմատ դժվար է վաղապիտր էր, այլ բռնի կրոնափոխված և, դեռևս, քրիստոնեությունից շատ չհեռացած հայերի է օգնել դարձի գալու: Միայն դրանով կարելի է բացատրել մեծահարուստ հայերի միջամտությունն ու հովանավորությունը, այլապես թուրքերի կրոնափոխողին օժանդակելը նրանց իսկ համար կարող էր շատ վատ վախճան ունենալ:

Տրապիզոնից հեռանալով Մոզմեսին ապաստանում է Ախալցխայի մոտ, ուր տեղի հայերը նրա համար մի փոքրիկ եկեղեցի են կառուցում, որը և օտար ասպատակներից պաշտպանելիս գոհվում է: Տեղացիների համար նրա նահատակության վայրը դառնում է ուխտատեղի:

Այժմ դժվար է ասել, թե իրականում այս դեպքերը երբ են եղել. հիշատակվող 300 տարին, ամշուշտ, դեպքերի հմուրյունը ունենացնելու արդյունք է, ինչը հատուկ է ավանդություններից: Այն հրատարակվել է ռուսերեն, և պետք է ենթադրել, որ Մոզմեսի (Мохеси) անունը երուսաղեմ ուխտ գնացած քրիստոնյա՝ մահտե-նի ավանդ ռուսերեն աղավաղված ձևն է²³:

19-րդ դարի 70-ական թվականներից Օրդուի շրջանից քրիստոնյա համայնության հայերի մի մասը գաղթում է Նիկոմեդիայի (Իզմիր) վիլայեթ և հիմնում 9 գյուղ²⁴: Նույն տարիներին Խոփայի շրջանից մահմեդական համայնախայեր են գաղթում և Նիկոմեդիայի Ատա-Պաշայի կազմում, Վարսաու ճախիչում, իրենց եղբայրակիցների հարևանությամբ հիմնում են Աջամ-Ալաջ գյուղը, որի բնակիչների մասին Մ. Պաասայանը 1913թ. գրում է. «այդտեղ կը խօսին հայերեն, իսկ մահմեդական հայ կիները մանաանդ, բոլորովին կ'անգլիսաճան ուրիշ լեզուներ»²⁵: Նրանք երկու գյուղ էլ հիմնում են Պաթենմոնի վիլայեթի Տիզգիլ կազայի Ազե-Շեիրի ճախիչում՝ Վարա-Թավուտ և Ենիմե: Այս վերջին գյուղից մեկ ժամ հեռավորության վրա իրենց առանձին բաղն են հիմնում նաև բաշ-համայնից կրոնափոխ թուրքախոս հայերը²⁶:

Ըստ որի Տրապիզոնի նահանգի մահաճիգիստները և հարակից տարածքները գտնվում էին Ռուսական կայսրության ռազմական հետաքրքրությունների շրջանում, ապա ռուսական զինվորականները և գիտնականները մանրամասն ուսումնասիրում են Լազիստանի սանջակի աշխարհագրությունը՝ անդրադառնալով նաև երկրամասի բնակչության ծագումնաբանությանը: Ռուս-թուրքական պատերազմի միախորհին՝ 1876թ. Թիֆլիսում լույս տեսան Ռուսաստանի Վիսա-վոր շտաբի փոխգնդապետ Վաթեբիլի ուսումնասիրությունները՝ Նվիրված Լազիստանի սանջակին և հարակից տարածքներին²⁷:

1877-78թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո կրոնափոխ համայնությունների բնակավայրերի մի մասն անցավ ռուսաց տիրապետության տակ: Տարածաշրջանին քաջածանոթ, ծնունդով չալվեթցի, ուսուցիչ Հարություն Վաթենյանը մահմեդական համայնախայերի մասին 1883թ. «Մշակում» գրում է, որ նրանց «առհասարակ շատ տաքարին մարդիկ են. նրանց կանայքը չափազանց գործունեայ և տնտես են. ընտանեկան խոսակցությունները բոլորովին հայերեն լեզվով են կատարում. տաճկերենը խոսում են ըստ հարկին: Նրանց խոսակցությունները մի որ և է հայ հեշտ չէ կարող հասկանալ, նրա համար որ աստիկ շուտ ու կոկորդաձայն են խոսում: Նրանց ոճը թեև հու-

Խոփայի գավառի համայնից կանայք

տորքի հայերի ոճին մի քիչ համաձայն է, սակայն խառն է շատ գորառու ու խորթ և զաւռապան բառերով»²⁸:

1887թ. «Մշակի» խմբագիր Գրիգոր Արծրունին ընթերցողներին հիշեցնում է, որ երբ «շատ տարի սրանից առաջ մենք այն միտքը յայտնեցինք, թե Ռուսաստանից նուաճված Կարսի և մասամբ Բարսի մի մահմեդական բազմաթիվ են հայ-մահմեդականներ, որոնք բռնի կերպով ընդունեցին իսլամը՝ բնորոշ տիրապետության տակ»²⁹: մեզ ոչ ոք չէր ուզում հավատալ³⁰: Նա հայ ինքնակազմակերպի կոչ է անում օգնել իրենց տարբախտ հայրենակիցներին մախմայա կրոնի վերադառնալու, մանավանդ որ նրանք արդեն քրիստոնյա պետության կազմում են: Թերթը հետագայում էլ է անդրադառնում մահմեդական հայերին³¹, բայց անարդյուն:

Կրոնափոխ համայնախայությունը ավելի բազմակողմանիորեն է ներկայացված «Նոր-դար» (Թիֆլիս) թերթում 1893թ. տպագրված «Տաճկերականի» հոդվածում³²: Պիո ծածկանունով հանդես եկած երիտասարդ լրագրող Արշակ Եղիգարյանը³³ Նովոչերկասկից ուղարկած իր հոդվածում գրում է, որ Նովոչերկասկում, Ռոստովում, Խարկովում, Օդեսայում, Վոլգայի ափամերձ քաղաքներում կան Ռիգեի «Հեմալի գաւառամասից» իսլամ ընդունած հայեր, «որոնք հաց են փուտ, կերակուր եփում, և հիւրանոցներ ունեն»: Հոդվածագիրը նշում է, որ «Տաճկացած հայերի ազգանունները նույնպես ցոյց են տալիս նրանց հայկական ծագումը, որպես Կոստան օղլի, Յակոբ օղլի, Մուրադի օղլի, Ստեփան օղլի»: Ա. Եղիգարյանն անդրադառնում է նաև համայնիցների Կարդավաճ տոնելուն. նա գրում է. «Կարդավաճի նրանք մատաղ են անում, գնում են ուխտ իրենց աւերակ վանքերը և եկեղեցիները: Շէյխ-ուլ իսլամը հրամայել էր, որ նրանք՝

Հեմալի բնակիչները՝ Կարդավաճը չտունեն, բայց նրանք ասել են, որ, եթե նրանց բնորոշ թերթն անցած կապելու լինեն, նրանք պետք է տունեն»: Ա. Եղիգարյանը նույնպես վկայում է, որ 19-րդ դարի վերջին Համալի գավառի բնակիչները շարունակում էին խոսել հայերեն. «Մայրենի լեզուն էլ նրանք տակալին չեն մոռացել, և եթե յաճախ խոսում են թուրքերեն, այն էլ կարավարութան երկիւղից, բայց, այնուամենայնիւ, շատերը և՛ գիտեն, և՛ խոսում են հայերեն»:

1895թ. «Մուրն» ամսագրում տպագրված իր «Տաճկա-Հայաստանի ազգաբնակչությունները» հոդվածում ազգագրագետ Սելյանը, վիճարկելով Հայաստանի ազգաբնակչության թվաքանակի մասին

փոխ հայերի մասին գրում է. «Այս թրքացած հայերի հետ տեսնելով գտած եմ բոլորովին մեզ հետ կապված, արտաքին մահմեդականությունը սպանած չէ ներքին հային, նույնպես, մեզ չափ մտածում են մահմեդականությունը, մեզ չափ մտածում են ազգի ապագայի մասին, մեզ չափ ցավում, մեզ չափ հալածում են ֆանատիկոս թուրքից»³⁴:

Հետաքրքրական է, որ Սելյանը նույնիսկ «Լալե» ամսում էլ վկայ է գրել. «որի մեջ հանդէս կը գան ոչ միայն անառաքի, շաւէթից, այլ և մեր հայաճիւղները, որ մինչ այսօր խոսում են մայրենի լեզուով»³⁵: Ցավոք, այս վկայի հետագա ճակատագիրն անհայտ է:

Որ կրոնափոխ համայնիցները 20-րդ դարի սկզբին էլ պահպանել էին ազգային ինքնության հիշողությունը, «Բազմավեպ» ամսագրում 1919թ. տպագրված իր «Վիճակագրական նոր տեսություն մը ի մասսա անկախ Հայաստանի»³⁶ հոդվածում վկայում է Բ. Սարգիսյանը: Նա որպես «խոսուն օրինակ», վերապատմում է Մուրադի համաշխարհային պատերազմից առաջ Տրապիզոնում եղած իրենց միախառնությունից մեկի հաղորդածը. «Մեր միաբան Հայրենի մին... բարեկամանալով Համալի ծեր իմացի մը հետ, օր մը, կ'ըստ նա, երբ հայերեն և թուրքերեն ինչ ինչ բառերու ծագման մասին կը խօսեինք, Հայրեն տաճիկներէն առած ըլլալու են, նա, այսինքն թրքացած իմամն, իսկոյն վրայ թերաւ. Ոչ Փափակ է՛նտի, տաճիկները մեզմէ առած են: Եւ այս ըսելով՝ կ'անցնէր սա, թէ իր պապերը հայ էին ազգաւ»³⁷:

(Շարունակելի)

²² Олуге. Статистическое описание Ахалцихского пашалыка. «Тифлисские ведомости», Тифлис, 1832, N5-6, с. 112-138:

²³ Հայրենում երուսաղեմ ուխտ գնացած քրիստոնյա՝ մահտեի մահմեդական օգուտը գտնվում են նաև մաղախի, մուրդախի, մուրդախի, մուրդախի մեղք: Բաղը ծագել է արաբերեն *mugdesi* բառից, տե՛ս Բ. Ղազարյան, Զ. Ավետիսյան, Միջին հայրենի բառարան, հ. Բ. Երևան, 1992, էջ 100, 149, 160:

²⁴ Միհրա զ. Պաասայան (Ֆարսաու), Հայերը Նիկոմեդիայի գաւառին մէջ, Պարտիզակ, 1913, էջ 81-100:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 144-145:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 145:

²⁷ Военно-статистический и стратегический очерки Лазистанского санджак, составленные Генералом Штаба подполковником Казбеком. Тифлис, 1876, с. 27-28, Три месяца в Турецкой Грузии, Записки Кавказского отдела Императорского Русского географического общества, кн. 10, вып. I, Тифлис, 1876, с. 1-140:

²⁸ Վաթենյան Յ., Նամակ Արդահանից, «Մշակ», Թիֆլիս, 1883, 5 նոյեմբերի, N 108:

²⁹ Արծրունի, հավանաբար, նկատի ունի Թուրքիայի հայերի տնտեսական վիճակի մասին 1879թ. Թիֆլիսում կարդացած իր զեկուցումը, որում նա մի փոքր անդրադառնել է նաև կրոնափոխ հայերին: Զեկուցումը ուսերեն թարգմանությամբ հրատարակվել է Մոսկվայում՝ «Экономическое положение Турецких армян», Москва, 1880, с. 27:

³⁰ զ. Ա., «Մահմեդական հայեր», «Մշակ», Թիֆլիս, 1887, 5 փետրվարի, թիվ 13:

³¹ Ա., Նամակ Թուրքիայից, «Մշակ», Թիֆլիս, 1890, 7 յուլիսի, թիվ 76:

³² Պիո, Տաճկացած հայեր, «Նոր-դար» թերթ, Թիֆլիս, 1893, դեկտեմբերի 21 (N227):

³³ Հովակիմյան Բ., Հայոց ծածկանունների բառարան, Երևան, 2005, էջ 360, 598:

³⁴ Սելյան, Տաճկա-Հայաստանի ազգաբնակչությունները, «Մուրն», Թիֆլիս, 1895, N 7, էջ 90:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 952-953:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 957:

³⁷ Սելյան, Շաւէթ-Իմերէտ, «Տարաք», Թիֆլիս, 1889, N32, էջ 752, տե՛ս Սելյան, Լազարի, Երևան, 1999, էջ 28:

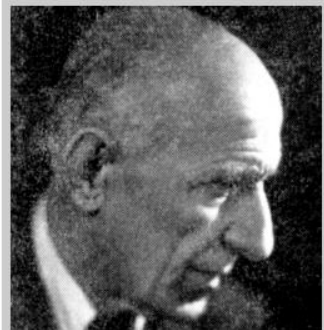
³⁸ Սարգիսյան Բ., Վիճակագրական նոր տեսություն մը ի նկատ անկախ Հայաստանի, «Բազմավեպ», 1919, N9, էջ 281-285, N10, էջ 293-299, N11, էջ 325-331:

³⁹ Նույն տեղում, N11, էջ 329:

НАША ЭНЦИКЛОПЕДИЯ

**Котикян Арман
Ананьевич**

(15/27.9.1896, Трапезунд — 3.10.1968, Ереван), актер, поэт, переводчик. Народный артист Арм. ССР (1967).

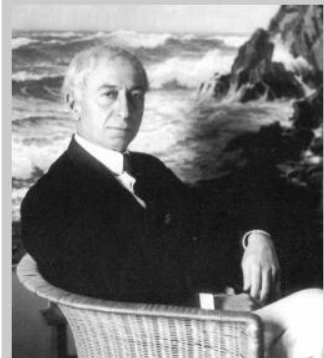
С 1919-го участвовал в спектаклях театральной труппы О. Севуяна. В 1925-м окончил Университет Сорбонны, работал в "Армянском драматическом" в Париже. В 1932-ом основал "Армянский народный театр" в Париже.

С 1936-го работал в Ереванском театре имени Г. Сундукяна. Играл преимущественно комические роли, умел передать тончайшие оттенки слова, обладал своеобразным юмором, выразительной мимикой и жестами. Лучшие его роли: Отген, Сур, Манук ага (А. Паронян, "Братец Пахтасар" и "Высокочитимые попрошайки"), бен Акиба (Гуцков, "Уриель Акоста"), Бальбоа (А. Касона, "Дерева умирают стоя"). Своим тонким искусством достиг признания и в киноискусстве: Штерлинг ("Парни музкоманды"), Овсеп ага ("Тяжкий"), Сисакян ("Карине") и пр. Автор таких произведений в прозе, как "Дымящиеся лилии" (1919), "Онан из Хута" (1946), "В бороде" (1965), исследования "Фирдуси и его Шах-Наме" (1935). Перевел "Сирано де Бержерак" Ростана (1951), "Терезу Ракен" Э. Золя. Инсценировал: "Утренние эскизы" А. Пароняна, "Жена околотоного" Е. Отяна, "Дочь учителя" Т. Камсаракана.

**Махоян Вардан
Аристархович**

(31.5.1869, Трапезунд — 11.2.1937, Ницца), художник.

В 1891-94 гг. учился в Академии художеств в Берлине, в 1894-м совершенствовался в Крыму в мастерской О. Айвазовского, изучал его метод изображения моря. В 1900-м уехал в Берлин, а

в 1904-м стал членом Союза художников Берлина. В 1908-14 гг. вновь работал на родине. После Первой мировой войны обосновался в Ницце. За персональную выставку 1925 г. в Париже награжден орденом "Почетного легиона" Франции.

Изображения прибрежных видов Средиземноморья, Черного моря и прочие пейзажи Махояна отличаются глубокой реалистичностью, материальностью, тонкостью цвето-световых соотношений, целостностью восприятия беспредельного морского пространства

БЕНИАМИН МАИЛЯН

“СОЧИНСКИЙ ВОПРОС”

(Территориальный конфликт на Черноморском побережье Кавказа в июле 1918- мае 1920 гг.)

(Начало в NN 50-51)

Как русская, так и грузинская сторона стремились урегулировать возникшие между ними проблемы. В начале сентября 1918 года в Сухум приехал представитель М. В. Алексеева полковник Шатилов для ведения переговоров на предмет установления границы. Национальный совет Грузии уполномочил своего члена Е. П. Гегечкори начать по тому же поводу переговоры с Кубанским правительством.

15 сентября 1918 года Е. П. Гегечкори из Сочи отправил председателю правительства Н. Н. Жордания телеграмму. В ней в частности сказано, что местные представители российских социалистических партий "считают возможным и даже необходимым официальное присоединение Сочинского округа к Грузинской республике. С нашей стороны было бы непорочной ошибкой, что мы не воспользуемся благоприятной для нас конъюнктурой... По моему глубокому убеждению мы должны воспользоваться единственным козырем в наших руках — сочувственным отношением к нам местных социал-демократов и эсеров и декларировать присоединение округа. Будет преступно, если мы пропустим и этот момент. Присоединение округа поставит командующего Добровольческой армией Алексева перед фактом..."²⁰. 20 сентября 1918 года в Сочи состоялось совещание на котором присутствовали Е. П. Гегечкори, Г. Н. Анджарадзе, Г. И. Мазниев и командующий Народной гвардией В. А. Джугели. Решено: "во чтобы то ни стало отстаивать Сочинский округ и спорить о Туапсе"²¹. В тот же день решение грузинских деятелей было вынесено на собрание жителей города Сочи, на котором выступил Е. П. Гегечкори. На собрании было "выказано пожелание, чтобы грузинское правительство немедленно особым декретом оформило временное присоединение" округа к Грузии. Это "пожелание" неизвестного числа обывателей приморского городка было опубликовано в виде "резолуции граждан г. Сочи о присоединении к Грузии"²².

В свою очередь, узнав о намерении белых занять Сочи, социалистический блок обратился к грузинскому правительству с просьбой не выводить свои войска из округа. 18 сентября 1918 года на заседании совета социалистических партий г. Сочи была принята резолюция в которой в частности отмечалось, что "хотя Сочинский округ экономически тяготеет к кубанской области, но присоединение его к Кубани расширило бы сферу влияния военной диктатуры". Совет изъявил желание, чтобы грузинское правительство оформило временное присоединение округа к своей республике"²³. "Считая округ территорией российской республики большинство сочинских политических партий мирилось с временным занятием Сочи грузинскими войсками и предпочитало относительный демократизм грузинского правительства сомнительной репутации ген. Деникина, восстанавливавшего вездешную старую власть"²⁴, — замечала издаваемая партией эсеров в Тифлисе газета.

"Не будучи связан с Грузией ни исторически, ни в следствие своего этнографического состава Сочинский округ случайно, в процессе борьбы с большевиками попал в руки преследовавших их грузинских войск. Несмотря на всю случайность оккупации Сочинского округа в правительственных сообщениях и официальной прессе неоднократно повторялось, даже, что территория эта чуть-ли не сос-

тавляет исконную принадлежность Грузии"²⁵. Грузинское правительство, которому по стратегическим соображениям было выгодно оставить за собой Сочинский округ, решило, основываясь на обращении к нему местных социалистических организаций, вступить в переговоры с командованием Добровольческой армии на предмет отказа белых от притязаний на эту территорию.

25 и 26 сентября 1918 года в Екатеринодаре состоялись переговоры с участием представителей Добровольческой армии, краевого кубанского правительства и Грузинской республики"²⁶. Глава кубанского правительства Л. Л. Быч полагал, что "вся Черноморская губерния по переделу 1905 года должна войти в состав Кубани". А член этого правительства Н. Воробьев шел еще дальше, заявляя, что российско-грузинская граница должна проходить по р. Ингуру.

Е. П. Гегечкори решительно отказался даже рассматривать поднятые вопросы, так как Добровольческая армия не является общегосударственной организацией и, следовательно, "на этом собрании недопустимо решать судьбу народов, на это мы не уполномочены и не имеем права". Таким образом представители Грузии отказались обсуждать судьбу Абхазии, заострили свое внимание на территориях севернее Гагр. Гегечкори предлагал сойтись на формуле — "временное Сочинский округ оставить за Грузией". Он утверждал, что в Сочинском округе имеется до 21 процента грузин"²⁷, и Грузия-де не имеет ни морального, ни политического права уйти из этого района. Грузинская сторона и так считала, что оставление Туапсе уже является огромной уступкой с ее стороны.

Обсуждая условия грузин генерал Алексеев, однако, заметил, что установление временных границ "это слишком расплывчато". Он также заявил, что "Добровольческая армия никаких поползновений на самостоятельность Грузии не делает и признает ее в полной мере...", но требовал "решить определенно вопрос о границах". "Если представители Грузии будут настаивать на Сочинском округе, то, мне думается, мы можем прекратить вовсе все разговоры", — подчеркнул А. И. Деникин. Стороны разошлись не придя к согласию.

"На переговорах в Екатеринодаре Гегечкори и Мазниеву пришлось защищать в корне неправильное дело"²⁸, — писал видный грузинский дипломат З. Д. Авалишвили (Авалов). Как он полагал: "Не только в Туапсе, но и в Сочи грузинам нечего было делать. Резолюции различных местных организаций о "временном присоединении к Грузии" ничего в этом отношении не изменили... Зарвавшись куда не следует (в бытность грузинским премьером Н. Рамишвили)²⁹ потом уже считали, вероятно, неудобным, для престижа демократической республики уходить из Сочи..."³⁰. Дело, конечно, было не только и не столько в пресловутом "престиже". Заведующий информбюро при Германской делегации на Кавказе профессор Э. Цугмайер (до назначения в Тифлис резидент немецкой разведки в Иране) заявлял, что "угрозы руководства русской добровольческой армии генерала Алексеева для Грузии не опасны, что в случае нападения ген. Алексеева на Грузию германские войска в силу обязательств по отношению к Грузии встанут на защиту ее границ, а украинские войска ударят в тыл ген. Алексееву"³¹. Так что, во-первых, именно обстоятельством германской под-

держки можно объяснить несговорчивость Гегечкори на сентябрьском русско-грузинском совещании. Во-вторых, "для Грузии Сочинский округ имел громадное значение в смысле логики, отделяющей от Добровольческой армии Сухумский округ... Грузинское правительство опасалось, что... непосредственное соседство района, подчиненного Добровольческой армии, с Сухумским округом может повлиять на отделение Абхазии от Грузии"³².

В сентябре 1918 года, после разрыва с Грузией, подразделения Добровольческой армии занимали с. Лазаревское, в 50 верстах от Сочи. 6 октября грузинское правительство решило ни в коем случае не уступать Сочинский округ — вплоть до вооруженной борьбы"³³. Между Добровольческой и Грузией началось состояние войны, которое, впрочем, долгое время не выливалось в форму вооруженных столкновений и ограничивалось тем, что обе стороны держали у северной границы Сочинского округа довольно сильные отряды войск. Образовался "Лазаревский фронт". Общее руководство грузинскими войсками в Сочинском и Сухумском округах осуществлял генерал А. Кониев, "совершенно бездарный в военном отношении офицер"³⁴.

"Некоторые зарвавшиеся и экспансивные грузинские шовинисты не только мечтали, но даже громко кричали о "Великой Грузии"³⁵. В рабочей записке представленной на обсуждение грузинского правительства и описывающей территориальный состав Республики Грузия, указывался и Сочинский округ"³⁶. Обезьяна Черноморское побережье министр земледелия Ной Хомерики открыто заявлял, что этот округ территория грузинская и там, как и во всей Грузии, необходимо приступить к аграрной реформе"³⁷. "Если Сочинский округ занят временно, — задавался вопросом современник событий, — если Грузия не претендует на него, а оккупировала его лишь с целью защиты интересов грузинского населения, то, с точки зрения международного права допустимо ли производить там реформы. Не создает ли это впечатление, что данная территория занята отнюдь не временно, а тем паче не для защиты завоеваний революции, а просто в целях округления границ"³⁸.

Сочинский социалистический блок передал представителям грузинского правительства пожелание об организации выборов в окружное земство, которого в Черноморской губернии ранее не существовало. Местные социалисты ходатайствовали также о предоставлении округу самой широкой внутренней автономии"³⁹. Учитывая, что 90 проц. населения округа составляли крестьяне, партия эсеров предполагала получить большинство голосов на земских выборах. Однако обещанные выборы в земство не назначались. В округ, с чрезвычайными полномочиями, был прислан представитель правительства М. М. Хочолава. "Комиссарам и другими административными властями назначались почти исключительно грузины, что очень не нравилось местным"⁴⁰. По свидетельству сочинского эсера Н. Черновича, грузинские администраторы пренебрегали интересами населения округа, и по разным формальностям оттягивали проведение демократических реформ"⁴¹. Видя, что обещания грузинского правительства не преобретают форму конкретных дел, в оппозицию к нему перешли некоторые влиятельные члены местной организации эсеров"⁴².

(Продолжение на странице 5)

(Начало на странице 4)

Как сообщал в сентябре 1918 года Е. П. Гегечкори: "В настоящее время отношение к нам изменилось к худшему"⁴⁸. Взаимоотношения населения с новыми властями ухудшились после замены интернационального отряда Народной гвардии, состоящего из сознательных тифлиских рабочих, на армейские части. "Народодогардейцы вели себя безукоризненно, не было ни одного случая мародерства, насилия или просто обиды". После же прибытия регулярных грузинских войск "начались незаконные реквизиции не только продуктов и фуража, но и лошадей и скота. Большинство реквизиций происходило самочинно, без ведома военных и гражданских властей"⁴⁹.

Грузинская сторона установила в Сочинском округе фактически оккупационный режим. По утверждению назначенного правительством Грузии управляющего государственными имениями в Гаграх Н. В. Вороновича (бывший гвардейский ротмистр, вступил в Грузинскую Народную гвардию, где получил чин полковника): "Хорошие отношения с русским крестьянством впоследствии были испорчены грузинскими военными властями и некоторыми гражданскими чиновниками, принявшимися за реквизиции"⁵⁰. Корреспондент тифлиской газеты сообщал, что "безобразия грузин... в первые 4-5 месяцев [вызвали] ненависть также в среде русских крестьян, но И. Рамишвили, Г. Анджапаридзе, Е. Гегечкори своими частыми посещениями, речами и при помощи различных [местных социалистических] деятелей, которые поступили на грузинскую службу [Петру Измайлову, например, было поручено заведовать курортным хозяйством. — Б. М.]... и трепетали пред Добровольческой армией, ослабили эту ненависть, объясняя, что из двух зол меньшее — грузинский режим, потому что... грузинские рекруты не берут, а Добровольческая армия проводит строгую мобилизацию"⁵¹. О усиленной пропагандистской кампании против белых упоминает также Деникин, говоря о "демагогических посулах грузинских комиссаров облившихся потоками грязи Добровольческую армию"⁵².

Правительство Грузии достаточно хорошо было информировано о состоянии дел в округе. "Особый отдел" грузинского штаба из Сочи сообщал в Тифлис: "Недопустимые деяния, хищения, грубое отношение со стороны местных властей в лице районных комиссаров и регулярных воинских частей — противопоставляет население грузинскому правительству"⁵³. "Мне самому пришлось лично видеть, — докладывал главе правительства Мухран Хочолава, — результаты ряда недопустимых деяний, хищений и грубого отношения к населению со стороны солдат"⁵⁴. В январе 1919 года Сочинский Русский национальный совет обратился в правительство Грузии с жалобой на безобразное поведение грузинских солдат⁵⁵. Впоследствии Н. Н. Жордания признавал, что "наши пограничные части не оказались на должной высоте и не оправдали звания демократической армии. Они своим поведением вызвали неудовольствие среди населения"⁵⁶. При этом надо заметить, что поведение пришедших грузинских солдат не смогло испортить традиционно добрососедские отношения между местными грузинами и другими национальностями округа.

Лидеры влиятельной правой партии грузинских национал-демократов (Вешапели, Готуа, Мачабели, Гаваза и др.) активно пропагандировали лозунг "Грузия для грузин". Как писал о них офицер правящей Социал-демократической рабочей партии Грузии: "Смысл каждой их речи сводился к тому, что все армяне, русские, осетины и проч. — враги грузинского народа, что против них надо принимать репрессивные меры. Изгнание армян в Армению, русских в Россию..."⁵⁷. Как свидетельствуют факты, такая пропаганда не

осталась без последствий. Притеснения населения в Сочинском округе со стороны грузинских солдат было не только стихийным проявлением ксенофобии, но и позиций отдельных представителей властей Грузии, которые специально оставляли без внимания эти явления, имея целью вытеснить негрузинское население. Как отмечает З. Д. Авалишвили: "Некоторые указывали на значение Сочинского округа для грузинской колонизации..."⁵⁸. Поселив в округе безземельных крестьян из западных уездов Грузии, надеялись, таким образом, ослабить социальную напряженность внутри грузинского общества.

Белое руководство Юга России внимательно следило за положением дел в округе. На рабочем столе командующего Добровольческой армией нередко оказывались сообщения из Сочи. Так что, Деникин был достаточно осведомлен, когда писал: "Шли повальные грабежи и разбои. Десятипроцентный сбор натурой со всех продуктов сельского хозяйства и товаров вызвал прекращение подвоза и торговли и усилил еще больше голод. Население Сочинского округа целым рядом депутаций и письменных постановлений обращалось в Екатеринодар с просьбой об избавлении от грузин... Прорывавшиеся через грузинский кордон русские и особенно армяне — жители окрестных селений — приносили на наши передовые посты рассказы о творимых над ними расправах и просьбы о помощи"⁵⁹. 20 января 1919 года Сочинский комитет эсеров направил властям округа "отношение" с предложением "о назначении следственной комиссии в виду все усиливающегося насилия, грабежей и злоупотреблений власти на местах, вызывающие возмущение и даже вооруженные выступления крестьян, подавляемые властями с жестокостью напоминающей карательные экспедиции времен царизма"⁶⁰.

11 ноября 1918 года Германия признала свое поражение в Мировой войне. В Екатеринодаре казалось, что лишавшись покровительства Берлина, грузинское руководство станет более покладистым в отношениях с Белым движением. Эти ожидания не оправдались. Средством давления на правительство Грузии была избрана экономическая блокада. Председатель "Особого совещания" ВСЮР генерал А. М. Драгомиров в записке от 21 ноября 1918 года отмечает, что "главное командование не меняет своего отношения к Грузии, так как ее правительство еще не отказалось от своих стремлений по отношению к области Сочи — не разрешать ввоз хлеба, запретить товарооборот с Грузией"⁶¹.

Неопределенное политико-правовое положение Сочинского округа не могло более оставаться таковым. Правительство Грузии опасалось радикальных действий со стороны Добровольческой армии. Сменившим немцев в Грузии британцам нужно было предьявить веские основания для подтверждения права и впредь контролировать из Тифлиса спорную территорию. С этой целью в Сочи вновь прибыл Г. Н. Анджапаридзе. Его распоряжением 1 декабря 1918 года был созван окружной крестьянский съезд⁶². Грузинское влияние угадывалось в руководстве этим мероприятием. Представитель не самой крупной общины стал председателем съезда (эсер П. Джанашиа). Эмиссары грузинского правительства выступили с широкообещающими обещаниями улучшить культурно-хозяйственное положение в округе. Анджапаридзе и другие ораторы уверяли делегатов, что временное присоединение округа к Грузии является необходимым в интересах местного крестьянства, как "избавляющее его от ужасов гражданской войны"⁶³. Самым громким стало обещание о немедленной организации выборов в земство. Сторонники грузинской ориентации добились своего. Съезд высказался за временное присоединение к Грузии до воссоединения отдельных областей России на федеративных началах⁶⁴. Это реше-

ние вызвало взрыв негодования среди сторонников Белого движения, резолюция съезда была названа "государственной изменой"⁶⁵. Правые общественные круги Сочи избрали депутацию, которой поручили просить командование Добровольческой армии освободить округ от грузинских властей⁶⁶. В декабре 1918 года Деникин направил в Туапсе 3000 бойцов 2-й дивизии⁶⁷.

(Продолжение следует)

25. Там же. Д. 26. Л. 38-40.

26. Джугели В. Тяжелый крест. (Записки народодогардейца) // "Борьба", 1919, 25 ноября.

27. Документы и материалы... С. 390.

28. Там же. С. 388-389.

29. Редакционная // "Народное знамя", 1919, 11 февраля.

30. Там же.

31. См.: Документы и материалы... С. 391-414.

32. В 1914 г. грузинское население округа составляло 10, 82 проц. (или 6875 чел.). См.: ИШАХАНЫ Б. Статистическое исследование закавказских народов. Баку. 1919. — С. 128-130 (на арм. яз.).

33. Авалов З. Независимость Грузии в международной политике 1918-1921 гг. — Париж. 1924. С. 198.

34. Н. В. Рамишвили покинул кресло председателя правительства 24 июня 1918 г., еще до вступления грузинских войск в Сочинский округ. На посту премьера его сменил Н. Н. Жордания.

35. АВАЛОВ З. Указ. соч. С. 197.

36. "Кавказское слово", 1918, 5 октября.

37. ЛУКОМСКИЙ А. С. Указ. соч. С. 105.

38. "Борьба", 1919, 25 ноября.

39. ВОРОНОВИЧ Н. В. Указ. соч. С. 100.

40. Там же. С. 92.

41. Территориальные вопросы в Грузии, "Кавказское слово", 1918, 6 декабря.

42. Обзор печати, "Народное знамя", 1919, 23 марта.

43. К вопросу о Сочинском округе, "Наше знамя", 1919, 1 января.

44. ВОРОНОВИЧ Н. В. Указ. соч. С. 99.

45. ЧЕРНОВИЧ Н. Грузины, добровольцы и Сочинский округ, "Народное знамя", 1919, 26 марта. Некоторое время должность окружного комиссара занимал эсер Ашот Наджарян, но по требованию грузинских военных он был смещен и заменен неким Дзельадзе, которого сочинские обыватели подозревали в организации ночных грабежей.

46. "Народное знамя", 1919, 25 марта.

47. В Грузии: в Сочинском округе, "Борьба", 1918, 21 декабря.

48. ЦГИАГ. Ф. 1861. Оп. 2. Д. 26. Л. 38-40.

49. "Народное знамя", 1919, 26 марта.

50. ВОРОНОВИЧ Н. В. Указ. соч. С. 93.

51. "Ашхатавор", 1919, 13 мая (на арм. яз.).

52. См.: ДЕНИКИН А. И. Очерки русской смуты. В 3-х книгах. Книга третья — Вооруженные силы Юга России (Т. 4. Т. 5.). — М., 2005. С. 223.

53. КОЗЛОВ А. И. Борьба трудящихся Черноморья за власть Советов (1917-1920 гг.). — Ростов/Д. 1972. С. 79.

54. ЦГИАГ. Ф. 1861. Оп. 2. Д. 116. Л. 22-27.

55. Там же. Л. 15.

56. Жордания Н. Н. Указ. соч. С. 205.

57. Ни одного голоса грузинским шовинистам, "Борьба", 1919, 2 февраля.

58. АВАЛОВ З. Указ. соч. С. 197.

59. ДЕНИКИН А. И. Указ. соч. С. 224.

60. Национальный архив Армении (НАА).

Ф. 441. Оп. 1. Д. 56. Л. 7.

61. Государственный архив Российской Федерации. Ф. 446. Оп. 2. Д. 33. Л. 12.

62. "Кавказское слово", 1918, 6 декабря.

63. ВОРОНОВИЧ Н. В. Указ. соч. С. 99.

64. Документы и материалы... С. 414-415.

65. ВОРОНОВИЧ Н. В. Указ. соч. С. 100.

66. ЧЕРНОВИЧ Н. Грузины, добровольцы и Сочинский округ, "Народное знамя", 1919, 27 марта.

67. КОЗЛОВ А. И. Указ. соч. С. 97.

НАША ЭНЦИКЛОПЕДИЯ

и ощущением полноты жизни ("Монастырь в Трапезунде", "Буря у берегов Севастополя", "Бушующее море на закате", "Берега Бретани", "Волна", "Датские берега", "Русские степи"). Печальными, проникновенными, в некоторых случаях доходящими до драматизма пейзажами Махоян откликнулся на трагические события в судьбе своего народа. Он — самый выдающийся армянский маринист в новой истории изобразительного искусства Армении после О. Айвазовского.

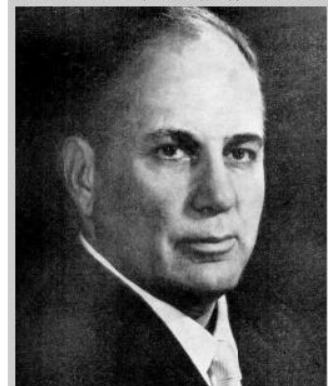
Персональные выставки Махояна состоялись в Каире и Александрии (1904), Мюнхене, Дюссельдорфе и Берлине (1907), Лондоне (1914), Париже (1925), Марселе (1923), Ницце (1932, 1936); участвовал также в выставках товарищества художников "Ани" (1927-1930). Работы Махояна выставлялись в Государственной картинной галерее Армении ("Пейзаж", 1899, "Вид на море", 1905, "Прилив", "Беспокойное море"), в Музее изобразительного искусства в Ницце, в резиденции Католикоса в Эчмиадзине и в частных коллекциях.

Сюрмелян Левон-Завен

(Сюрмелян Завен Лавонювич)
(1907, Трапезунд — 1995, Лос-Анджелес),
писатель, литературовед.

Профессор Калифорнийского университета. В 1915 лишился родителей, находил прибежище в различных сиротских домах, был в Ереване, Нор Багзете, Каракилиса (ныне Ванадзор), Батуми. Учился в Земледельческой школе в Армаше, затем — в училище Кедронакан в Константинополе, откуда был направлен в США на учебу в Земледельческом колледже в Канзас Сити. Творческая деятельность началась в 15 лет. В 1924-м в Париже была опубликована первая книга стихов на армянском языке "Свет ясный", которая оказалась и последней: в дальнейшем он писал только по-английски.

Автору принес большую известность автобиографический роман "К вам обращаюсь, дамы и господа" (1945; "Дава слова" к армянскому изданию в 1980-м написано В. Сарояном), где описывал

трагические события, происходившие во время Геноцида. Роман переведен на итальянский, шведский, немецкий, чешский, греческий и другие языки. Принимался тепло. Генрих Манн назвал его "Красивым вкладом в мировую литературу, несмотря на его трагическое звучание". В 1950-м вышел в свет автобиографический роман "98,60", отличающийся глубоким знанием материала, мастерством тонкого анализа внутреннего мира героев.

Сюрмелян перевел с армянского на английский эпос "Давид из Сасуна" (1965) и армянские народные сказки ("Яблоко бессмертия", 1968, сборник). Литературоведческие работы Сюрмеляна собраны в труде "Техника писания романа", который используется в качестве пособия в американской высшей школе.

Թեև ժամանակակից Թուրքիան շարունակում է ժխտել Մեծ եղեռնի փաստը, այնուամենայնիվ, ամենօրեյի իրողություն է, որ Հայոց ցեղասպանությունն առաջինը դատապարտած երկիրը հանդիսանում է հենց ինքը՝ Օսմանյան կայսրությունը։ Խոսքը վերաբերում է 1919-1920 թթ. Ստամբուլի Ռազմական արտակարգ ատյաններում տեղի ունեցած 29 տարբեր դատական գործերին, որոնք բոլորն էլ հարուցվել են հայերի տեղահանության և կոտորածների մեղադրանքով։

ՄԵԼԻՆԵ ԱՆՈՒՄՅԱՆ

ՀԱՅԵՐԻ ՏԵՐԱՅԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿՈՏՐՈՍՆԵՐԻ ԴԱՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐԸ. ԵՐԵՎ ՄԱՅԱՊԱՏԻԺ

Դատավարությունների արդյունքում կայացվել է ընդհանուր թվով 16 մահապատժի դատավճիռ, որից 13-ը՝ առանց ամբաստանյալների ներկայության (դատապարտյալները գտնվում էին փախուստի մեջ)։

Այսպես, օրինակ՝ հեռակա կարգով մահապատժի դատապարտվեցին Թալեաթ, Էնվեր, Ջեմալ փաշաները, դոկտոր Նազըմը, դոկտոր Բեհաեդդին Շաքիրը, Տրապիզոնի մահաճապետ Ջեմալ Ազմին և ուրիշներ։

Իսկ դատավարությանը ներկա գտնվող և մահապատժի ենթարկված դատապարտյալները հետևյալ անձինքն էին՝ Բողազլըյանի գավառապետ, Յոզդա-տի գավառապետի տեղակալ Մեհմեդ Բեմալը (Յոզդա-տի դատավարություն),

Երզնկայի ժամդարմեռիայի հրամանատար, Հայրամ Բաբա մականունը կրող Հաֆեզ Արդուլլահ Ավնին (Երզնկայի դատավարություն),

Բաբերդի կառավարիչ, հետագայում Ուրֆայի գավառապետ Բեհրամզադե Նուրեթը (Բաբերդի դատավարություն)։

Հայերի տեղահանության և կոտորածների մեղադրանքով հարուցված առաջին դատական գործը վերաբերում էր Յոզդա-տի գավառին։ Դատավճիռը կայացվեց 1919 թվականի ապրիլի 8-ին, համաձայն որի ամբաստանյալներից Բեմալը դատապարտվեց մահվան, իսկ ժամդարմեռիայի պետ Թեվֆիկը՝ տասնհինգ տարվա տաժանակիր աքսորի։

Դատավճիռում բերված մեղադրական ապացույցները վկայում էին Բեմալի դատականության և հայերին իսպառ բնաջնջելու մտադրության մասին։

Այսպես օրինակ՝ նշվում էր, թե հայու-թյանը կոտորելու նպատակով Բեմալը դի-մել էր բոլոր մահմեդականներին հայ ժո-ղովրդին իսպառ ոչնչացնելու կոչով։

Պետք է նշել, որ Մեհմեդ Բեմալը հայտնի էր հայերի նկատմամբ իր առանձնահատուկ ատելությանը։ Յոզդա-տի դատավարության ընթացքում կատարված բացահայտումների համաձայն՝ հայոց վայրագ կոտորածների բառերաբեմերից մեկը դարձած Բեյլեր գյուղ այցելությունից հետո Բեմալը հայտնել էր իր կնոջը, թե թաղում էր գնացել և «կայելու» այդ սարսափազդու տեսարանները։

Բողազլըյանի գավառապետը կոտորել էր մոտ 35.000 հայի։

Բեմալը մահվան դատապարտվեց կայսերական քրեական օրենսգրքի 170-

վածքի կոդիկսում (mallarini yagma) մեղադրանքներով։

Ի դեպ, Երզնկայի դատավճիռը գիտա-կան շրջամառության մեջ է դրվում առա-ջին անգամ։

Շեշտնք, որ ի տարբերություն մյուս դատավարությունների՝ Երզնկայի դատավճիռում օգտագործվում էր ոչ թե taktil (կոտորած), այլ՝ imha (բնաջնջում) բառը, այսինքն՝ տեղահանության ընթացքում կատարված սպանությունների հետ մեկ-տեղ, ընդգծվում էր նաև հայերի բնաջնջ-ման փաստը։

Դատավճիռի պատճենը 1920 թվականի

որ և 171-րդ հոդվածների հիման վրա։ Դատավճիռն ամփոփապես վավերացվեց սուլ-թան Մեհմեդ 6-րդ Վահիդդինի կողմից։ Դատապարտյալը կախաղան բարձրաց-վեց 1919թ. ապրիլի 10-ին Ստամբուլի Բա-յազետ հրապարակում։

Մահապատժի արարողությունն իրա-կանացվեց տարօրինակ կերպով։ Օրենքի համաձայն կախաղանի դատապարտվա-ծը մահապատժի էր ենթարկվում նախքան արևածագը, դատապարտյալի մարմինը հրապարակում էր մոտ և 5-6 ժամ, որից հետո՝ անշուք կերպով թաղվում։ Մինչդեռ Բեմալի մահապատժին ի կատար ածվեց կեսօրից հետո, ժամը 17.00-ին։ Արարո-ղությանը ներկա էին բարձրաստիճան պաշտոնյաներ և ինժեներներ։ Մա-հապատժից հետո Բեմալի դիակը դրվեց Բայազետի մզկիթի լվացարանում, ան-թույլատրելի գործողություն մահապատ-ժի դեպքում։

Մահապատժի հաջորդ օրը՝ ապրիլի 11-ին, մեծ շուքով կազմակերպվեց Բեմա-լի թաղումը, որին մասնակցում էր առավել քան 10.000 ցուցարար։ Ոճրագործը հռչակվեց «ազգային մահատակ», նրա այ-րին և զավակները վերցվեցին ազգային խնամակալության տակ։ Եվ, ինչպես նշում է Արամ Անտոնյանը՝ «Այն թուրք ժո-ղովուրդը, որ հանրային հանգամանկոթե-անց իր քսակը այն առնել միայն կը բա-նայ, երբ վիզը կը սեղմեն, ինքնաբեռ-բար, 5-10 օրուան ընթացքին 20.000 օսմ. ոսկի գումար մը հանգանակելով, հանձ-նեց Բեմալ պէյի այրիին»։ Վերոնշյալ իրա-դարձությունները վկայեցին, որ երիտ-թուրքերը դեռ շարունակում էին որոշակի ուժ ներկայացնել։

Երզնկայի դատական գործը հարուց-վել էր «տեղահանության ընթացքում հա-յերի սպանությունների և բնաջնջման» (kad ve imha), ինչպես նաև՝ նրանց ունեց-

ելուքի 27-ին հրապարակվել է թուրքա-կան «Takvim-i Vekayi» /Իրադարձություն-ների օրացույց/ պետական պաշտոնա-թերթում։

Դատավճիռի տեղեկանում ենք, որ Երզնկայի տեղահանության և կոտորած-ների դատական գործով սկզբում դատա-կան հետապնդման են ենթարկվել Երզն-կայի նախկին գավառապետ Մեհդուհը, ժամդարմեռիայի հրամանատար, նաև հյուրանոցատեր Հաֆեզ Արդուլլահ Ավ-նին, Երզնկայի նախկին պատգամավոր Հալեթը, Հաջի Վահիդզադե Որզան, Դեր-սինի ցեղապետներից Զըրմու Յուսուֆը, ժամդարմեռիայի ենթասպա Մուսլանը և Դամզիկ մահիթի կառավարիչ, ցեղապետ Ելբընը։

Սակայն, ինչպես նշվում է դատավճ-ռում, Հաջի Վահիդզադե Որզան դատաքն-նության ընթացքում վախճանվել էր, ինչի արդյունքում նրա դեմ հարուցված դատա-կան գործը կարճվել էր, իսկ Երզնկայի գավառապետ Մեհդուհին աքսորվել էր Մալթա, և նրա գործը առանձնացվել էր հետագայում քննվելու նպատակով։

Դատավճիռում նաև ընդգծվում էր Երզնկայի ռազմական գործարանի նախ-կի տնօրեն Սիմեդ Ռեֆիկի, տեղի զինվո-րական միջնակարգ դպրոցի նախկին տնօրեն Հաֆեզ Սուլեյմանի, ժամդարմե-ռիայի հրամանատար Իսմայիլ Հաջըրի, ժամդարմեռիայի լեյտենանտ Ջեմալի, սպա Սուլեյմանի, ենթասպա Հալիդի, ավագանու Երեմյայացուցիչ Յաշարի, ժամդարմ Ղեյի Մեհմեդի, տեղի զինվորա-կան միջնակարգ դպրոցի տնօրենի տե-ղակալ Սսըմի և լեյտենանտ Ջեզայիրի Մեհմեդի դեմ դատական հետապնդում սկ-սելու անհրաժեշտության մասին։ Սա-կայն, վերոնշյալ որոշումը մնաց թղթի վրա։

Երզնկայի դատավճիռով, կայսերական

քրեական օրենսգրքի 170-րդ և զինվորա-կան քրեական օրենսգրքի 171-րդ հոդ-վածներով՝ հեռակա կարգով մահապատ-ժի դատապարտվեցին Երզնկայի պատ-գամավոր Սաղըզզադե Հալեթը, որն, ի դեպ, ինչպես նշում է Արամ Անտոնյանը, հարյուրավոր հայ մանուկների դահլճն էր եղել, ավազակապետ Զըրմու Յուսուֆը և Երզնկայի ոստիկանության ենթասպա Արսլանը։

Երզնկայի ոստիկանության հրամանա-տար Հաֆեզ Արդուլլահ Ավնիի ներկայու-թյամբ անցկացված դատաքննության արդյունքում վերջինիս նկատմամբ մահ-

վան դատավճիռ կայացվեց, որն ի կա-տար ածվեց 1920 թ. հուլիսի 22-ին։

Երզնկայի դատավճիռն և Հաֆեզ Ար-դուլլահ Ավնիի մահապատժի արարողու-թյան անդրադարձել է նաև «Peyam-i Sabah» /Վաղորդյալ լուր/ օրաթերթը 1920 թվականի հուլիսի 30-ի համարում։

Պետք է նշել, որ Ռազմական արտա-կարգ առյալանները գրեթե զաղուրն էին պահում հայոց կոտորածներին վերաբե-րող դատավճիռները, և եթե թուրքական օրաթերթերին հաջողվում էր էլ դատավճի-ռներից որոշ քաղվածքներ կատարել, ապա կառավարական գրաքննությունը արգելում էր դրանց հրապարակումը։

Սակայն «Peyam-i Sabah»-ը ոչ միայն մանրամասն նկարագրել էր մահապատժի արարողությունը, այլև՝ դատավճիռը տպագրել ամբողջությամբ։

Դոկլաժը վերնագրված էր «Մարդաս-պանի մահապատժի»։ Կախաղանի դա-տապարտված Հաֆեզ Արդուլլահ Ավնի։ Տեսանքը, թե ինչեր էր եղածը վերոնշյալը, կուսակցությանը շարունակ հավատարմ-մնալու խնդրությունը։ Թերթը ընդգծում էր Հաֆեզ Արդուլլահ Ավնիի՝ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության՝ Էրիրենի լիազոր ներկայացուցչի եղբայրը լինելու հանգամանքը։

Դոկլաժում հաղորդվում էր հետևյալը. «Համաշխարհային պատերազմի ժամա-նակ Երզնկայում կատարված տեղահա-նության ընթացքում տեղի հայերի սպա-նությունների և բնաջնջման, ինչպես և ու-նեցվածքների կոդիկսում մեղադրանք-ներով ձերբակալված և 18 ամիս շարու-նակ զինվորական բանտի կալանավոր եղած Հաֆեզ Արդուլլահ Ավնին դատա-պարտվեց մահվան։ Դատավճիռը վավե-րացվեց սուլթանի կողմից»⁹։

(Շարունակությունը 7-րդ էջում)

ԱՐԵՄՏՏԱՅԱՅ ԳԱՂՈՒԹ ՄԸ ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԷՋ

(Նիկոթը գաղութահայ պաշտոնական համար)

Գրեց՝ Կարեն

Սկիզբը՝ NN 42-44, 45-47, 48-49, 50-51

Կառավարական թելադրություններ պատճառաբանող ալ ղոկունեցողի գիտելը եւ տեղական հին գլուխներու հետ սկսան բարոյական ճնշում գործ դնել զինուորա-կան փախստականներու վրայ, որ զինա-թափ ըլլան եւ մտնեն տեղահանուողներու կարասանքին մեջ։

Այդ դժբախտ պրոպագանդին դէմ չկա-յին պայքարող ազդեցիկ ուժեր։ Քաղաքի ղեկավարութիւնը փնջացած էր, իսկ խանե-տանեան, Հրապարակ եւ Թոնալաբեան տուր-հանդակութեան պատճառաւ հեռացած էին։ Միայն նորահաս երիտասարդներն էին ընդդիմացողները, բայց ի՛նչ կրնային ընել համատարած ստրկամտութեան դէմ։ Եւ ահա հայերու, մայրերու, քոյրերու եւ ազգականներու պարտադրանքին խնդրանք-ներէն ազդուած, անտաններէն դուրս կ'ել-նեն զինուորած երիտասարդները, զինա-թափ կ'ըլլան եւ գայլել կ'վերածուին ոչ-խարներու, առաջին հերթին մորթելու

համար։

Զեն ենթարկուիր միայն 30 հոգի, որոնց մէջ էին ընկ. Վաղարշապէ Մասիկեանի (դժ-բախտաբար 1 տարի առաջ մեռած) երկու կորիւն տղաքները, մին Փաթրիկ, միսիկ անունը չեմ յիշեր։ Անոնք մայրն ալ կը պն-դէր որ ձգեն զենքը եւ միասին երթան, իսկ ամոքն կ'առաջարկէին զալ անտառ։ Ի վեր-ջոյ մայրը դառն խօսքեր կ'ընէ տղոց։ Փաթ-րիկէ տրտմած կը պատահաւնէ։

- Մենք սատկելու միտք չունինք, դուք որոշած էք սատկիլ, գնացէք։
Քանի՜ հոգի կրնային մնալ երկաթեայ կամք ունենալ եւ դիմանալ մօր, քրոջ լա-ցներուն։ (Այլ կինը Երզնկայի մօտերէն էր փախչի, ահագին տառապանքներով կը վերադառնայ իր գիւղը, իսկ իր զաւակ-ները հեռու սարերէն էին։ Մինչեւ ամոքն լուր տալը, կը յայտնէ իր վերադարձը եւ անխիղճ թուրքերը կը սպաննեն զայն)։

Հայերու զինաթափութիւնը եւ անձ-նատուքիւնը մեծապէս կ'ազդէ միւս ազգի

փախստականներու վրայ։ Անոնցմէ մաս մը անձնատուր կ'ըլլայ, թուրքերու մէկ մասն ալ չէթ կը գրուի, թալանելու եւ սպաննելու համար։

Այլ 30 հոգիինք նախ իր գաղտնի աջակցութիւնը կը բերէ եւ լետու կը միա-նայ Շանայի շրջանի թուրք ազդեցիկներէն Հաթիր գաւտ Շէլքէթ պէ 18 հոգիով։ Լուրը կիններ կ'ունենան թուրք զինուորներու եւ ոստիկան զինուորներու ջոկատներուն հետ։ 2 հոկտեմբեր, որոնց մէջն էր Շէլքէ-թ տղան։ Բայց կը յաջողին որոշ դիրքեր գրաւել եւ առիթն առնին հաւաքել մօտ 500 հայ կիններ ու երախաներ եւ լետներու մէջ իրենց թիկունքին պահել գանձը։

Մտնե մը մինչեւ 2-3000 զինուոր, ընկե-րացած գերման սաւառակներով՝ կուգան ընկնելու գանձը, բայց չեն յաջողիր։ Տրապիզոնի ինքնապաշտպանութիւնը հնարաւոր էր լայն չափերով կազմակեր-պել։ Նպատաւոր պարագայ մըն էր, որ ռուս մարտահաներու յաճախակի ռմբա-

կոծումէն, ժողովուրդը զիւղերը ցրուած էր։ Գնաւորու դիրքերը (ալ էին, իսկ քարծեղը անտեղծ էին)։ Մի քանի հարիւր զինուած փախստականները կրնային բառապատ-կուիլ եւ պարտիզանական խումբերու վե-րածուելով իրաջնջել գործին։ Եթէ 50 հո-գին 9 ամիս կոցաւ դիմադրել հազարնե-րու (մինչեւ ռուսներու Տրապիզոն գրաւե-լը), մեծ ուժ մը կրնար ահ ու սարսափ տա-րածել։ Անոնց հաւանաբար միամային բազմաթիւ յոյներ ու թուրքեր (օրինակ՝ Շէլքէթ պէյը) եւ դառնալ ահեղի ուժ մը թուրք բանակի թիկունքին։ Այլ ուժը կը-նար տարածուիլ հեռուներէ եւ կապ պա-հել Օրտուի, Կիրստուի, Հապին-Գարաիի-տարի, ինչպէս նաեւ Կարիւնի, Մուշի հետ եւ տաննեակ հազարաւոր կէտները փրկել, ամեն պարագայի մը արագացնելով ռուս բանակի յառաջխաղացումը։

(Շարունակել)

«Հայրենիք» ամսագիր, 1931, յունուար, N 3 (99), Բոստոն

ՍԵՐԳԵՅ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ ԳՅՈՔՅԱՆ ԲԻՐԲԵՆԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԵՐԳԵՐՈ

խոսակալականները: Ստացա և հուզմունքի շատ պահեր պարզեցի, երբ լսեցի «Ասա, սելվամ» երգը, որն իմ ունեցած «Ասա, քիճիզ, ասա» երգի տարբերակն էր, որը ես ձեռք էի բերել 1984-ին Ղրղզստանի Օշի մարզի Իսկի-Նաուկատ քաղաքում կրոնափոխ համայնքի Սուլեյման Կարախանի մոտ, որը 1978թ. լինելով Թուրքիայի Արդվիլի մահանգի հուփայի գավառի Չավուշլու գյուղում՝ իր ազգականների մոտ, նրանցից ծայրագրել էր այդ երգը:

Եւ ահա, օրերս հիմքեր Արցախեցիք, որին մեր ընթերցողները գիտեն որպես կրոնափոխ համայնքների երգերի բանահավաք և երգիչ, ինձ ուղարկեց Գյոքհան Բիրբենի նոր թողարկված խոսակալականը՝ «Բիր բյուրբյուլ օմրյունե» («Կյանքիս համար մի երգ»), որում կար մեկ երգ հուփայի խոսվածքով՝ «Թուն՝ սարի, մազեղ սարի»: Սիրով մեր ընթերցողներին եմ ներկայացնում Գյոքհան Բիրբենի երեք խոսակալականների՝ հուփայի խոսվածքով երգերը և իմ թարգմանությունները:

1. Kazanci S., Bir Hemsin esintisi, "Agos", 2005, 7 Ekim.
2. Զազանը Ա., Համայնքան գեկյուրե: Թուրքերենից թարգմանեց Տ. Լոքմազյուզյանը, «Չայն համայնական» ամսաթերթ, 2006, N3-4:

ՍՍԱ,՝ ՍԵՎԱՍ (ՍԱՎ, ԻՍ ՍԵՐ)

Քա, քու հաքուղ զարան՝ մերացի խաղ ա,
(Աղջիկ, քո հազի կապան հաճելի երկներանգ է),

Բազի բիր քալե գու՝ օղնիվեր՝ փայտի:
(Երբեմն գնում ես բլուրնիվեր՝ փայտի):

Ասա, սելվամ, ասա, քու դարդեղ շաղ ա,
(Ասա, իմ սեր, ասա, քո դարդը շատ է),
Բազի բիր քալե գու արդնիվեր՝ փայտ:
(Երբեմն գնում ես արտնիվեր՝ փայտի):

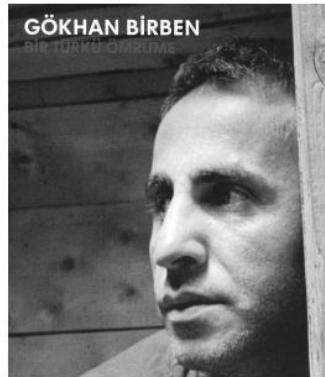
Թուն ինձի քուլցեղ, թուն ալ աեցար,
(Դու ինձ վառեցիր, դու էլ այրվեցիր),
Ջօժին օղնիվեր լալով քալեցեղ:
(Սկզբի բլուրնիվեր լալով գնացիր):

Ասա, սելվամ, ասա, քու դարդեղ շաղ ա,
(Ասա, իմ սեր, ասա, քո դարդը շատ է),
Բազի բիր քալե գու արդնիվեր՝ փայտ:
(Երբեմն գնում ես արտնիվեր՝ փայտի):

Ալի աշուն կուքա, գոռ՝ քալեղ չէ՛ս քա,

(Էլի աշուն կպա, կոռի չէ՛ս գնալու),
Սօնգաղ ափս առնու, խոթ քալեղ չէ՛ս քա:
(Մանգաղը ձեռքդ առնելու, խոտ չէ՛ս քալելու):

Ասա, սելվամ, ասա, քու դարդեղ շաղ ա,
(Ասա, իմ սեր, ասա, քո դարդը շատ է),
Բազի բիր քալե գու արդնիվեր՝ փայտ:
(Երբեմն գնում ես արտնիվեր՝ փայտի):

1. Գաթա - կապա, պարեգոտ, օգտագործվում է նաև բաժկոն իմաստով:
2. Քալե գու - քայլում ես, այստեղ՝ գնում ես: հուփայի գավառի համայնքների մի մասն առում է քալե գու, բայց շատերն առում են քալե գուս:
3. Գոռ - գյուղի կարիքների կամ համագյուղացիների համար խմորով անվճար աշխատանք:

ԹՈՒՆ՝ ՍԱՐԻ, ՍԱՋԷՐ՝ ՍԱՐԻ (ԴՈՒ՝ ԽԱՐՏՅԱՆ, ՍԱՋԷՐ՝ ԽԱՐՏՅԱՆ)

Մաղմաղե մօնա, մօնա,
(Իլիկ մանրի, մանրի),
Բիրուն քու մօլջ փօս ա,
(Բուրբյուլ քո մոր արածն է),
Քա՛, յե քեզի առնուղ ում,
(Աղջիկ, ես քեզ առնելու եմ),
Խաքրե մի հօգա-հօնա:
(Մի ասա այստեղ-այնտեղ):

Թուն՝ սարի՛, մազեղ՛ սարի,
(Դու՛ խարտյաշ, մազո՛ղ խարտյաշ),
Թեօնիլ հօղլ քալի,
(Դառնող առաջ քուի պես մնա),
Խաղվունիլ՝ դարաք կօրճա,

(Օժիտի ձեռագործող արագ գործիր),
Փայսցնուղ ում աստայի՛:
(Փայսցնելու եմ այս տարի):

Էրզեկին քայնուղ ունիմ,
(Արտուն քաղիան ունեմ),
Ափուզ ավել, փերզ ունիմ,
(Չեղքիս ավել, բրիչ ունեմ)
Քա՛, քեզի առնում անա,
(Աղջիկ, եթե քեզ առնեմ)
Էռսուն օջխար վաղ ունիմ:
(Երեսուն ոչխար մատաղ եմ խոստացել):

1. Սարի (արդ՝ սայի) - դեղին, օգտագործվում է նաև խարտյաշ իմաստով:
2. Խաղվուն - օժիտի մեջ դրվող ժանեկավոր ձեռագործ, որի վրա գույնզգույն թելերով, փայլվիլուն, մանր զարդերով ու ուլունքներով պատկերվում են ծաղիկներ, թռչուններ և զանազան նախշեր:
3. Աստայի-օգտագործվում է և միասին, և առանձին՝ աս դայի:

ՀԱՎԱՋ ԱՆԻ ՍԵՐԱՆԵՑ (ԵՐԿԻՆԵՆ ԷՒԻ ԱՄՊԵՑ)

Հավազ ալի մերալեց - օնդեր,
(Երկինքն էլի ամպեց - ամսեր),
Թաքիլում չախա էզօղ ա - օնդեր,
(Կարծես ամբռն է գալու - ամսեր),

Ասքած ունիմ սելվաին - օնդեր,
(Իմ սիրածին ասել եմ - ամսեր),
Էզօղ, ինձի դօնօղ ա - օնդեր:
(Գալու, ինձ տանելու է - ամսեր):

Չախ քուքար ու ընդացեղ - օնդեր,
(Սնճրն էր գալիս, որ գնացիր - ամսեր),
Ցուն քուքա, նօ՞ր մնացեղ - օնդեր,
(Չուն է գալիս, ու՞ր մնացիր - ամսեր),
Էռսուն օջխարուն անա - օնդեր,
(Երեսուն ոչխարի համար - ամսեր),
Գյուրջխատանին մնացեղ - օնդեր,
(Կրկեստանում մնացիր - ամսեր):
Թուն այրի ու յե այրի - օնդեր,
(Դու մենակ ու ես մենակ - ամսեր),
Յար, մեզիզի վօ՛ւ վարի՞* - օնդեր,
(Յար, մեզ ո՞ւլ խղճա - ամսեր),
Թուխք մը քիյա քու դադին - օնդեր,
(Մի նամակ գրի քո հորը - ամսեր),
Քիչ մը ինձիզի վարի - օնդեր:
(Մի քիչ ինձ խղճա - ամսեր):

* Վարի - խղճա, կարեկցի, ափսոսա, համակրի:

(Սկիզբը՝ 7-րդ էրուն)

97. Երեմակցիի ծոր - համաճուն գետի ծորն է:
98. Երեմակցիուր գ. - գտնվում է համաճուն գետի և Ենեհովիտ գետի միախառնման վայրի մերձակայքում:
99. Երեմակցիուր գետ - Արտեր գետի աջ վտակներից է, որ հոսում է հյուսիս և միախառնվում Կավրոն գետին:
100. Երեմակցիուր լեռ - գտնվում է Համայնքի լեռնաշղթայում և ունի 3441 մ բարձրություն:
101. Երեմակցիուր լճակ - գտնվում է համաճուն լեռան ու լեռնանցքի միջև:
102. Ասլամանատ գ. - գտնվում է Ստորին Գյուլշենի և Կարոշի միջև:
103. Մակրոնկավանք գ. - գտնվում է Համայնքի մերձակայքում և Արտեր գետի ջրկիցի մերձակայքում՝ Կարոշից արևելք:
104. Մամակիվատ գ. - գտնվում է

- Թամսիվանից արևմուտք՝ Համայնք քաղաքի հարավում:
105. Մեծհովիտ - համաճուն լեռից սկիզբ առնող և արևելք հոսող գետակի հովիտն է:
106. Մեծհովիտ լեռ - գտնվում է Զաքար լեռից հյուսիս-արևելք և ունի 3772 մ բարձրություն:
107. Մեծմուն գ. - գտնվում է Համայնքի մեծ գետի միջին հոսանքի ձախ ափին՝ վերջինի և Բալահովիտ գետի ջրկիցի ու Ենեհովիտից (Ենեղյու) հյուսիս:
108. Միկրենկավանք գ. - գտնվում է Թամսիվանի և Մամակիվատի միջև՝ Կարոշից հյուսիս:
109. Սիրատիտ գ. - գտնվում է Խնակ բնակավայրից արևմուտք, Խնակ գետի ստորին հոսանքի ձախ ափին:
110. Են գ. - գտնվում է Հեմշին բնակավայրից հյուսիս՝ Չիհա ամրոցի մոտակայքում:

- կայքում:
111. Են գ. - գտնվում է Համայնքի մեծ գետի միջին հոսանքի ձախ ափին՝ Զիլ կալեի մերձակայքում:
112. Չալաքալ գ. - գտնվում է Հովիտ լեռնանցքից հյուսիս՝ Ջեմիլ գետի ակունքների շրջանում:
113. Չիլենց գ. - գտնվում է Կարմիկերեն լճակի և Եղնիովիտ լեռան միջև:
114. Չիլենիվան գ. - գտնվում է Դուշիվան և Մեծմուն գյուղերի միջև՝ Համայնքի մեծ գետի միջին հոսանքի ձախ ափին:
115. Չիլենի գ. - գտնվում է Ստորին Գյուլշենի և Կարոշի միջև՝ Մալամանաթից հարավ-արևմուտք:
116. Պարիսար գ. - գտնվում է համաճուն գետի վերին հոսանքի ձախ ափին, որից ավելի արևելք գետը կտրուկ թեքվում է դեպի հարավ:

117. Պարիսար գետ - այս գետի վերին հոսանքը, որ իրենից ներկայացնում է Խնակ գետի շարունակությունը, պատմա-աշխարհագրական Համայնքի սահմանն է:
118. Պարիսարի լեռնանցք - գտնվում է Զաքար լեռնաշղթայում՝ Զաքար գետի (Կալկար չայ) ակունքի մերձակայքում:
119. Պիղարջիվատ գ. - գտնվում է Համայնքի հարավային հատվածում՝ Միկրենկավանից հարավ:
120. Պիմիտատ գ. - գտնվում է Մամակիվանի մերձակայքում՝ վերջինից հյուսիս:
121. Պիլեբիսար լեռ - գտնվում է ալիովիտի հյուսիսարևմտյան հատվածում և ունի 1973 մ բարձրություն:
122. Ջաղուտ գ. - գտնվում է Խալաքալից մերձակայքում՝ վերջինից արևմուտք:

(Շարունակելի)

Գլխավոր խմբագիր և համարի պատասխանատու՝ ՍԵՐԳԵՅ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ: Լրատվական գործունեություն իրականացնող՝ «ՀԱՄՏԵՆ» հայրենակցական-քաղաքական հասարակական կազմակերպություն: Հասցեն՝ Երևան, Ա. Իսահակյան 18: Հեռախոս՝ (+374+10) 25 21 26: Գրանցման վկայական՝ N 03U054979, տրված՝ 26.08.2002թ.: Խմբագրությունը ոչ միշտ է համակարգիչի հետիմաստերի տեսակետներին: Լրատվական կամ մեքենային դիմելու հղումը «Չայն համայնական» պարտադիր է: Հրատարակվում է 2004թ. օգոստոսից: «ԴՅԱՅՆ ԱՄՏԵՆԱԿԱՆ» (ГОЛОС АМШЕНСКИЙ). Ежемесячная газета Земляческой благотворительной общественной организации «AMSHEN» (г. Ереван), Гл. редактор - СЕРГЕЙ ВАРДАНЯН. Издаётся с августа 2004г. Газета распространяется бесплатно. Тел. 25 21 26. «HAMSHEN» Compatriotic-charitable public organization (Yerevan). «DZAYN HAMSHENAKAN». Issued from August, 2004. Editor in chief SERGEY VARDANYAN. Tel. (+374+10) 25 21 26, E-mail: dzaynhamshenakan@yahoo.com